היש מקום לערכי המדע בחינוך? פרופ' ירון להבי

תוך כדי המפגש הקודם ובעקבותיו עלו אצלי מספר שאלות שאשמח לדון בהן בינינו:

השאלה הראשונה היא מהם ערכים.

מאחר שללא הגדרה של מה שאנחנו רוצים למדוד לא נוכל למדוד את הדבר, הרי שעלינו לשאול האם נוכל לייצר הגדרה אופרציונלית לערכים? האם נוכל להציע דרכי מחקר שתאפשרנה לחשוף גם הנחלת/הטמעת ערכים סמויה (הבאים לדוגמה לידי ביטוי בהצבת מכונות שתיה בבתי ספר)? האם נוכל להציע מהלכי מחקר שיחשפו את הערכים הלא מוצהרים אותם מאמצים תלמידים/מורים/הורים? האם הגדרת הטוב והרע נחוצה להתנהלות תקינה של חברה? האם הכרחי להגדיר ערכים אך ורק על הציר של טוב-רע או שמא יש אפשרויות נוספות?

השאלה השנייה היא כיצד אנחנו תופסים את החינוך לערכים.

האם כתהליך אינדוקטרינרי או כאמצעי להגדלת טווח הבחירה החופשית של הפרט ושל החברה? האם מחלוקת היא ערך או שמא קונסנזוס הוא ערך?

כידוע, אינדוקטרינציה, כלומר ציווי, של ערכים עומדת בסתירה לעיקרון הבחירה החופשית. ואולם, האם הערך של בחירה חופשית הוא מקור אמיתי לסכנה לחברה?

השאלה השלישית, הקשורה בקשר הדוק לשאלה הקודמת, היא מיהו הנמען של החינוך לערכים.

האם החינוך לערכים מכוון אל פיתוח ערכיו של הפרט או אל התאמת ערכיו של הפרט אל ערכי הקולקטיב?

נראה לי שבעוד שהבחירה הראשונה מכוונת לסולם ערכים אוניברסלי שעליו (אולי) קל יותר להסכים, הרי שהבחירה באפשרות השניה יכולה לייצר קשיים רבים:

כיצד מכריעים מהם ערכי הקולקטיב ומי הוא זה שיכול הכריע?

מה עושים כאשר המדינה מורכבת ממספר ישויות קולקטיביות שאינן חולקות סולם ערכים משותף? האם יש לבטל סולם ערכים אחד בפני האחר?

האם במדינה דמוקרטית החלפת סולם הערכים תתרחש בכל עת שמתחלף השלטון (כלומר מספר פעמים בשנה)?

שאלות על התוצר שלנו:

האם נערוך מחקר? האם נמליץ למשרד להוציא קולות קוראים למחקר או לעשייה אקדמית אחרת? האם נסתפק במיפוי?

תוכן: האם אפשר ליצור הוראה מוכוונת ערכים או הוראה בסביבה מוכוונת ערכים? (קיבוץ כדוגמה).

האם נאפשר שהרשות המבצעת (קרי משרד החינוך) לא ייקח בחשבון את הרשות המחוקקת והשופטת?

מהם ערכים?

הגדרה אופרציונלית של ערך יכולה להסתמך על ההגדרה הבאה:

"ערכים הם עקרונות הפעולה או הנורמות של התנהגותנו. הם מיני תוכן המביאים אותנו להעדיף מעשה אחד על פני מעשה אחר, או מהלך פעולה אחד על פני מהלך אחר." (רוטנשטרייך, 1962)

אבל מדוע בכלל עולה הצורך לחנך לערכים?

צורך זה עולה מפני שחברה, כל חברה, אינה רק אוסף של פרטים - האינטראקציה בין הפרטים בחברה מייצרת תכונות שאינן זהות בהכרח לאלו המאפיינות את הפרטים החיים בה. מכאן שעקרונות הפעולה (הערכים לפי רוטנשטרייך) שבין אדם לבין עצמו אינם זהים בהכרח עם עקרונות הפעולה המאפיינים את סביבתו האנושית. כך לדוגמה, יכול אדם לנהוג על פי העיקרון שעליו "לנמנם בין שתיים לארבע" אך להימנע

מעשות כן במקום העבודה שלו או להיפך: יכול אדם להישאר ער ברציפות מרגע ההשכמה בבוקר ועד לכתו לישון גם אם הוא חי בין יוונים. שתי הדוגמאות מבליטות שתי בעיות: (1) האם הערך הפרטי יכול להכתיב את הערך של החברה? ואם כן, מתי? (2) האם הערך של החברה יכול להכתיב את הערך הפרטי? ואם כן, מתי? כך לדוגמה, האם אדם צמחוני יכול להכתיב את ערכיו לתושבי שכונתו בבואנוס איירס? האם תושבי בואנוס איירס יכולים לכפות על אדם לאכול אסאדו? קל, יחסית, להכריע בשאלות כגון אלה כאשר הערך הוא צורך קיומי (ילד אלרגי לבוטנים בגן ילדים) אבל בדרך כלל אין הדבר כך. כדי לדון במקרים בהם הערך הפרטי של אדם (או הערך של תת-קבוצה מסוימת), אינו נמצא בהלימה לערכים של אחרים המצויים בסביבתו אני מציע להבחין בין שני מושגים: גבולות ההכלה וגבולות הרגישות-

גבולות ההכלה: את גבולות ההכלה של אדם אפשר לתאר על פי הנוקשות של גבולות "הטריטוריה הערכית" שלו: יכולתו להכיל התנהגות של אדם אחר (כלומר לקיים עמו קשרי גומלין פרודוקטיביים) הנעשית על פי סולם ערכים השונה משלו. לפיכך, מי שגבולות ההכלה שלו אפסיים מסוגל להכיל רק התנהגות של אנשים החולקים עמו סולם ערכים הזהה לשלו (דוגמטיות קיצונית). גבולות ערכים אינסופיים מעידים על היכולת להכיל כל ערך של כל אדם (רלטיביזם קיצוני).

גבולות הרגישות: את גבולות הרגישות של אדם אפשר לתאר כיכולתו לגלות בהתנהגותו (המודעת או זו שאינה מודעת) רגישות לפוטנציאל האיום שלה על גבולות ההכלה של הסובבים אותו. גבולות רגישות אפסיים של אדם יאופיינו בעיוורון מוחלט ביחס לפוטנציאל האיום של התנהגותו על גבולות ההכלה של סביבתו (אטימות קיצונית). גבולות רגישות אינסופיים יאופיינו בהתנהגות שאינה מאיימת לעולם על גבולות ההכלה של סביבתו (הימנעות מוחלטת מעימותים).

מאחר ששני הגבולות האלה ניתנים לתצפית, שכן מדובר בהתנהגויות, הרי שבחינתם יכולה לסייע במחקר הבודק התנהגות ערכית.

נבחן כעת כמה התנהגויות קיצון:

אדם שיש לו גבולות הכלה אפסיים וגבולות רגישות אינסופיים. זהו אדם שרגיש לגבולות ההכלה של כל הסובבים אותו אך אינו יכול להכיל שום התנהגות הנשענת על סולם ערכים השונה משלו. אדם כזה יוכל לחיות ללא קונפליקט רק בקרב אנשים שסולם הערכים שלהם זהה לחלוטין לזה שלו מתוך הערכה למי שחיים על פי סולמות ערכים אחרים. קבוצות כאלה יגלו נטיה להסתגר בפני אינטראקציה עם אחרים אך לא ינסו לשנות את הערכים שלהם.

אדם שיש לו גבולות הכלה אינסופיים וגבולות רגישות אינסופיים. זהו אדם המבטל עצמו ביטול מוחלט בפני כל אדם אחר. אדם כזה יוכל אולי לחיות בכל חברה אבל ספק אם הוא יוכל לאתגר ולקדם אותה. חברה המושתתת רק על טיפוסים מסוג זה נדונה ככל הנראה לניוון.

אדם שיש לו גבולות הכלה אינסופיים וגבולות רגישות אפסיים. אדם כזה הוא רלטיביסט גמור שמגלה אטימות מוחלטת לאיום הפוטנציאלי של התנהגותו על ערכים של סביבתו. אדם כזה יוכל לתרום רק בחברה של טיפוסים בעלי גבולות הכלה ורגישות סופיים.

אדם שיש לו גבולות הכלה אפסיים וגבולות רגישות אפסיים. אדם כזה הוא דוגמט קיצוני שיבטל לחלוטין את האפשרות להתנהג על פי סולמות ערכים השונים משלו (או אפילו יבטל לחלוטין את זכות הקיום של אלו המתנהגים לפי סולם ערכים השונה משלו). גם אדם כזה יוכל לחיות רק בקרב אנשים שסולם הערכים שלהם זהה לחלוטין לזה שלו. ואולם, משום שאדם כזה נוטה לבטל לחלוטין את הלגיטימיות של סולמות ערכים השונים משלו, הרי שהוא זקוק להשליט את מערכת הערכים שלו על כל סביבתו.

בפועל, מרבית בני האדם במשך רוב הזמן וביחס למרבית הערכים שלהם מתנהלים באופן טבעי הרחק מגבולות קיצון אלה ביחס לסולם הערכים שלהם בכללותו. הם יתנהלו בעולם באופן דיפרנציאלי ביחס

לערכים שונים: קיומם של ערכים מסוימים יהיה עבורם בבחינת "יהרג ובל יעבור" (התנהגות כטיפוס D) ולגבי ערכים אחרים הם ינהגו כמו כל אחד מהטיפוסים האחרים.

ואולם, לקולקטיבים יש לעיתים נטייה לעבר טיפוסי הקיצון מסוג D משום שאלו, כאמור, נוטים להשליט על אחרים את סולמות הערכים שלהם כדי ליצור לעצמם סביבת מחיה הומוגנית ככל האפשר. נטיה זו בצירוף הנטיה של אנשים להתחבר לקולקטיב כלשהו (No man is an island), יכולות ליצור משוב המחזק את עצמו ויוצר קולקטיב ההולך ומתקרב בהתנהגותו לטיפוס הקיצון D גם אם בתחילה מרבית הפרטים בו הם מטיפוסים A-C.

על מקומה של המדינה:

אפשר לקבוע שתפקידה של מדינה הטרוגנית מבחינת הטיפוסים החיים בה הוא להקהות את שיניהם של אלו הנוהגים כטיפוס D אבל לעשות כן מתוך רגישות לנוקשות של גבולות ההכלה שלהם.

האם המודל יכול להועיל?

ננסה לבחון כמה מקרים "נפיצים":

א. נסיעה בשבת בשכונה דתית. ככל שיותר מאלה הנוהגים לנהוג בשבת יהיו בעלי גבולות רגישות רחבים, כך יתמעטו אותם מקרים בהם מאותגרים גבולות ההכלה של תושבי השכונה. ככל שיותר מתושבי השכונה יהיו בעלי גבולות הכלה רחבים, כך יתמעטו המקרים בהם תהיה פגיעה באותם שבכל זאת נוסעים בשבת בשכונה.

ב. חינוך לכל. המדינה תעשה ככל יכולתה להגדלת מרחב הבחירה של נתיניה ולכן, לדוגמא, תפעל למתן חינוך משווה - חינוך המגדיל את שוויון ההזדמנויות. המדינה תעשה זאת מתוך רגישות (לא קבלה) למי שנטייתו מקרבת אותו לטיפוס D ולכן תנקוט, פרט למקרים חריגים, מדיניות של תמריצים ולא של סנקציות כדי להשיג מטרה זו.

ג. הדרה סלקטיבית על בסיס מגדרי/אתני/דתי/סוציו-אקונומי.... כאן יש להבחין בין אירועים חד-פעמיים לבין הדרה מובנית. לגבי אירועים חד-פעמיים: כמו במקרה א', ככל שגבולות ההכלה של "חברי המועדון" רחבים יותר, כך יתמעטו המקרים בהם הם פוגעים בזרים הנכנסים למועדון שלהם וככל שגבולות הרגישות של ה"זרים" רחבים יותר כך הם ימנעו מכניסה למועדון שלא לצורך.

לגבי הדרה מובנית: אם ל"מועדון" גבולות נוקשים הרי שאי מתן כניסה מובנה אליו מגביל את חופש הבחירה של מי שאינו חבר במועדון ועלול להגביר את הפיכתו למועדון של חברים מטיפוס D (אם הוא לא כבר כזה). על המדינה להבטיח במקרה כזה שהיא תעשה ככל יכולתה כדי לדאוג שהדבר לא יקרה ובמקרה קיצון אף לסגור את המועדון. מצד שני, על המדינה לגלות רגישות כאשר חברי המועדון הם מטיפוס הקרוב ל-A (מי שנוקשים לגבי הכלה של ערכים השונים מאלה שלהם אך רגישים לגבולות ההכלה של אחרים).

ד. מגורים בקהילות הומוגניות/בתי תפילה הומוגניים/.... גם במקרה כזה על המדינה להבטיח שהקהילות ההומוגניות לא תהפוכנה לקהילות של אנשים מטיפוס D.

על מה אפשר (אולי) להסכים?

האם נוכל להסכים, במידה שהתיאור המובא כאן מתקבל על הדעת, שמטרת החינוך לערכים היא לסייע לתלמידים להבנות עצמם כפרטים שגבולות ההכלה והרגישות שלהם אינם נוקשים לחלוטין ואינם נוטים לערכי הקיצון המתוארים? ואם כן, האם נוכל לסייע להם לעמוד בפני הלחץ להפוך לאנשים מטיפוס D?

להלן נבחן כיצד ערכי המדע יכולים אולי לסייע בכך.

ערכים במדע:

כאשר עוסקים בערכים בהקשר מדעי פונים לרוב אל האתגרים שמציבה ההתפתחות המדעית, וזו הטכנולוגית המגיעה בעקבותיה, בפני סולם ערכים חברתי קיים. כך לדוגמה, היכולת לשבט בני אדם או לייצר נשק שיש לו פוטנציאל להשמיד את האנושות כולה מאתגרים סולמות ערכים חברתיים וכך גם תיאוריית האבולוציה.

ואולם, אני מציע לבחון דווקא את הערכים המאפיינים את העשייה המדעית (לאו דווקא אלו המאומצים על ידי המדענים עצמם בתחומי מעש אחרים) ולבדוק אם היא יכולה לסייע במטרה לחינוך לערכים שהוגדרה לעיל. הסיבה לכך היא שערכי המדע מאפשרים לקיים את מה שאפשר לכנות בשם "מחלוקת פרודוקטיבית בין שווים" - עניין המצוי בנשמת אפה של חברה דמוקרטית.

הערך במדע	**תועלת אפשרית בהשגת מטרות החינוך לערכים**
1.ערך החיפוש: על החיפוש אחר טענות מדעיות חדשות להיות שאיפה אנושית בלתי פוסקת	ערכים אלה מקשים על פיתוח של גישות דוגמטיות נוקשות.
2.ערך הפריכות: טענות מדעיות צריכות להיות ברות הפרכה	
3.ערך השוויון/צניעות (I): המדדים לקבלה או דחייה של טענות מדעיות אינם תלויים בטוען או בבעל הביקורת	ערכים אלה מצמצמים את האפשרות לבטל את הלגיטימיות של מי שחושב אחרת ממני.
4.ערך השוויון/צניעות (II): כל אדם רשאי ליצור טענות מדעיות ולהעלות הצעות לבחינתן	
5.ערך חופש המחשבה: על החברה לאפשר לשכל האנושי ליצור באופן חופשי טענות מדעיות ולתכנן אמצעים לבחינתן	
6.ערך השקיפות: הבסיס עליו נשענות טענות מדעיות צריך להיות גלוי לכל המעוניין	ערכים אלה נותנים כלים לשמירה על הערכים 1-5.
7.ערך ההדירות: כל המעוניין יכול לחזור על בחינה של טענות מדעיות	
8.ערך הספקנות: יש לבחון היטב כל טענה לגבי חריגה מאקראיות או מכללי הרציונליות	

אתגר המדידה לערכים המוכרזים של משרד החינוך.

רשימת הערכים המוכרזים של משרד החינוך מייצרת קושי במדידת הקרבה להשגת היעדים החינוכיים המתאימים לאותם ערכים. להלן הרשימה ואתגרי המדידה:

ערכים	אתגר המדידה	כיצד מחנכים?
1. לחנך אדם להיות אוהב אדם, אוהב עמו ואוהב ארצו, אזרח נאמן למדינת-ישראל, המכבד את הוריו ואת משפחתו, את מורשתו, את זהותו התרבותית ואת לשונו;	יש מגוון של דרכים לגלות אהבה לאדם או לארץ, לגלות נאמנות למדינה, לכבד הורים, משפחה, מורשת זהות תרבותית ולשון. עובדה זו מעידה על כך שלמעשה אין הגדרה מוסכמת לגבי כל אותן תחושות. לפיכך אפשר במקרה זה לכל היותר לחנך לגבולות הכלה גמישים ולגבולות רגישות סופיים.	
2. להנחיל את העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת-ישראל ואת ערכיה של מדינת-ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ולפתח יחס של כבוד לזכויות האדם, לחירויות היסוד, לערכים דמוקרטיים, לשמירת החוק, לתרבותו ולהשקפותיו של הזולת, וכן לחנך לחתירה לשלום ולסובלנות ביחסים בין בני אדם ובין עמים;	אם מפרשים "יחס של כבוד" לפי המודל של גבולות ההכלה והרגישות, אזי אפשר לתכנן גם מדידות מתאימות. למשל: שאלונים הבודקים את גבולות ההכלה או הרגישות בכך שהם שואלים על סיטואציות שיכולות לאתגר גבולות אלו ומבקשים מהנשאלים לנקוט עמדה (לא להביע) לגביהן.	
3. ללמד את תולדות ארץ ישראל ומדינת-ישראל;	אין זה ערך אלא הוראות הפעלה (תכנית לימודים)	
4. ללמד את תורת ישראל, תולדות העם היהודי, מורשת ישראל והמסורת היהודית, להנחיל את תודעת זכר השואה והגבורה, ולחנך לכבדם;	כנ"ל	
5. לפתח את אישיות הילד והילדה, את יצירתיותם ואת כשרונותיהם השונים, למיצוי מלוא יכולתם כבני אדם החיים חיים של איכות ושל משמעות;	אישיות לא מפתחים. היא מתפתחת. פיתוח יצירתיות יכול להתרחש בסביבה הנוהגת על-פי עקרונות המדע. כדי למדוד יצירתיות צריך להגדירה באופן אופרציונלי.	

6. לבסס את ידיעותיהם של הילד והילדה בתחומי הדעת והמדע השונים, ביצירה האנושית לסוגיה ולדורותיה, ובמיומנויות היסוד שיידרשו להם בחייהם כבני אדם בוגרים בחברה חופשית, ולעודד פעילות גופנית ותרבות פנאי ;	גם כאן יש תכנית לימודים ולא ערכים. מיומנויות היסוד לחיים בחברה חופשית מצויות במטרה לחינוך לערכים שצוינה לעיל: "לסייע לתלמידים להבנות עצמם כפרטים שגבולות ההכלה והרגישות שלהם אינם נוקשים לחלוטין ואינם נוטים לערכי הקיצון"	
7. לחזק את כוח השיפוט והביקורת, לטפח סקרנות אינטלקטואלית, מחשבה עצמאית ויוזמה, ולפתח מודעות וערנות לתמורות ולחידושים ;	גם כאן מעורבבת תכנית לימודים עם טיפוח ערכים. בכל אופן, חינוך המושתת על ביטוי מפורש של ערכי המדע נראה כמתאים ביותר כאן. חשוב לומר שאין הכוונה ללמד מדע או היסטוריה של המדע אלא לחנך לקיום תרבות של "מחלוקת פרודוקטיבית בין שווים".	
8. להעניק שוויון הזדמנויות לכל ילד וילדה, לאפשר להם להתפתח על פי דרכם וליצור אווירה המעוררת את השונה והתומכת בו ;	כנ"ל	
9. לטפח מעורבות בחיי החברה הישראלית, נכונות לקבל תפקידים ולמלאם מתוך מסירות ואחריות, רצון לעזרה הדדית, תרומה לקהילה, התנדבות וחתירה לצדק חברתי במדינת-ישראל ;	מעורבות בחיי החברה אינה מוגדרת היטב (כל פעילות הנעשית בפרהסיה יכולה להיחשב ככזו). יש להגדירה אם רוצים לבחון את מידת קיומה. מסירות, אחריות ורצון אף הם קשים למדידה. צדק חברתי הוא מושג שיש לו הגדרות שונות וכמעט קוטביות. בכל מקרה, גם אם אין הסכמה יש לקיים "מחלוקת פרודוקטיבית בין שווים".	
10. לפתח יחס של כבוד ואחריות לסביבה הטבעית וזיקה לארץ ,לנופיה, לחי ולצומח ;	יש להגדיר מהם יחס של כבוד ואחריות וכן למה הכוונה במושג "סביבה טבעית". בכל מקרה, גם אם אין הסכמה יש לקיים "מחלוקת פרודוקטיבית בין שווים".	

11. להכיר את השפה, התרבות, ההיסטוריה, המורשת והמסורת הייחודית של האוכלוסייה הערבית ושל קבוצות אוכלוסייה אחרות במדינת-ישראל, ולהכיר בזכויות השוות של כל אזרחי ישראל	גם זו תכנית לימודים ולא ערך. לפי המודל שתואר מעלה, אם הכרה בלבד בזכויות השוות של כל אזרחי ישראל, יכולה להתאים לטיפוס שיש לו גבולות הכלה אפסיים וגבולות רגישות סופיים. חינוך לכך עלול, כפי שנטען לעיל, ליצור בסופו של דבר חברה מטיפוס D.	

רוטנשטרייך, נ' (1962), לעניין ערכים מחייבים, בתוך מגמות י"ב 1, (עמ' 51-48), ירושלים.